

**EGY RETORIKAI SZÓTÁR ÉS TANULSÁGAI
AZ IMAGINATIO FOGALMÁNAK TÖRTÉNETÉBEN
(GIOVANNI BAPTISTA BERNARDO: THESAURUS RHETORICAE)**

TASI RÉKA

„Magnitudo rerum” és „praesentia oculis subiecta” – ez a formula először a Trient utáni katolikus retorikai praeceptumirodalomban jelenik meg, majd a protestánsban is (szinte szó szerint így olvassuk Ludovicus Carbónál, Diego Valadésnál, Johann Heinrich Alstednél és Bartholomaeus Keckermann-nál).¹ Hogy miért fontos az egyházi retorikában az imaginatio kérdése, azt a *magnitudo* és *praesentia* fogalom pár segítségével, azok jelentőségéből és elágazásaiból érthetjük meg.

Az egyházi retorika számára ez a formula a felfoghatatlan, isteni dolgokról való beszéd lehetőségét biztosítja, azt, hogy a retorikai képek és az általuk megvalósított elevenség és jelenlét elvezethetnek bennünket az érzékelhető dolgokon túli tartományba, a láthatatlan igazságok tartományába. Erre az összefüggésre Debora K. Shuger Luis de Granada retorikai kézikönyvéből hoz példát, ami szerint a retorikai élénkségnek köszönhetően mi természetes módon vagyunk képesek arra, hogy az érzékek által felfogott és megismert dolgoktól továbbhaladjunk a kevésbé ismertek és kevésbé megismerhetőek felé. Granada megfigyelése szerint ennél fogva az egyházi retorika a képekre támaszkodik.²

Bartholomaeus Keckermann egyházi retorikája pedig egyértelműen kapcsolja össze ezt, a vallásos kommunikáció eredendő problémáját, ill. az arra adott megoldást a világi retorika megoldásaival, mondván: az indulatok kétféle módon kelthetők fel a befogadóban: a *magnitudo* és a *praesentia* által, világosabban fogalmazva: az *amplificatio* és a *hypotyposis* által.³ Vagyis *magnitudót* az *amplificatio*, *praesentiát* – és vele együtt megfelelő indulatokat – a *hypotyposis* eredményezhet. Valójában a retorika gyakorta a *hypotyposis*ra is úgy tekint, mint az *amplificatio* egy válfajára – Keckermann példája is ezt mutatja: Krisztus szenvedésének a részletezése a szenvedés láthatóvá, jelenlévővé tétele is egyben.⁴ Így válik az egyházi kommunikáció

---

¹ SHUGER 1988.

² SHUGER 1988, 200. Lásd még: SHUGER 2004, 127.

³ IMRE 2000, 435.

⁴ IMRE 2000, 203. „*Hypotyposisról beszélünk*, ha egy dolgot vagy tettet bővebben adsz elő. Például, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy *Krisztust a legnagyobb szeretettel kell szeretni, mert érettünk szörnyű keresztalált vállalt*, ezt az argumentumot, érvet úgy kell hosszasan dilatálni, hogy olyan szenvedéllyel fested le Krisztus szenvedéseit, mint Augustinus...”

alapvető és általános szemléleti kérdésévé a retorikai élénkség – és áttételesen az imaginatio – kérdése.

Ugyanakkor a poszttridenti katolikus praeceptumokat áttekintve az a benyomásunk alakulhat ki, hogy a phantasia-imaginatio fogalmát nagyítóval kell keresnünk a kézikönyvekben. Ahogy az a retorikai phantasia antik hagyományából következhet, a retorikai kézikönyvek az élénkség, és ezzel kapcsolatosan a phantasia kérdését a különböző témákba (pl. affektusok, enargeia, amplificatio stb.) szórják szét. De azt is látjuk, hogy gyakorta kerülnek a phantasia-imaginatio működéséről, jelentőségéről való explicit beszédet. Jóllehet a fő igazodási és hivatkozási pontot ebben a témában elvitatathatatlannal Quintilianus képviseli a 16–17. században, aki egyértelműen rendelte hozzá a phantasia (visiones) fogalmát az indulatok és az élénk megjelenítés (enargeia) kérdéséhez, mintha kora újkori utódai arra törekednének, hogy ezt a nyilvánvaló kapcsolatot ne nagyon hangsúlyozzák.

A következőkben egy retorikai kézikönyv vizsgálatán keresztül kívánom bemutatni a phantasia-imaginatio kora újkori ambivalens státusát. Giovanni Baptista Bernardo (Bernardus Venetus, Bernardi da Venezia) retorikai kézikönyvéről, a *Thesaurus rhaetoricae*ről van szó, amely egyedülálló a kora újkori retorikai praeceptumok között.⁵ Műfaját tekintve retorikai szótár vagy lexikon, amiben alfabetikus rendben szerepelnek a lemmák, vagyis a retorikai fogalmak definícióval ellátva. Egy retorikai műfaji hagyomány kezdőpontján áll a mű, ugyanakkor csak 200 évvel a megjelenése után talál folytatásra: amikor is Johann Christian Gottlieb Ernesti görög és latin retorikai szótárát is összeállít.⁶

A Bernardi-kötet hatásának kiterjedtsége kétséges: Thomas Zinsmaier szerint nem gyakorolt mély hatást a retorikatörténetre.⁷ Ugyanakkor magyarországi recepciójának is van nyoma: a kolozsvári egyházközség könyvtárában a 17. század 2. felében megvolt és használatban is volt,⁸ tehát minden valószínűség szerint interkonfesszionális jelentőségre tett szert. A kötet célja, a szerző tájékoztatása szerint, az volt, hogy diákok számára biztosítson segédeszközt retorikai tanulmányaikhoz.

Jelentőségét és ezért vizsgálatának indokoltságát abban látjuk, amiben Zinsmaier is: vagyis, hogy a lexikon pontosan tükrözi a Trient utáni egyházi törekvéseket és szabályozásokat.⁹ A kötet élén a szerző felsorolja forrásait, összesen 40 retorikai művet.¹⁰ A kompilációban – természetesen – nem kap szerepet a 16. századi protestáns kézikönyvek legjava, ugyanakkor Carolus Regiust, Cypriano Soarezt már rendszeresen használja és hivatkozza. Fontos lenyomata tehát a poszttridenti katolikus retorikai kánonnak.

⁵ BERNARDO 1599.

⁶ ERNESTI 1795; ERNESTI 1797.

⁷ ZINSMAIER 2000, 241.

⁸ BÍRÓ–MONOK–VERÓK 2018, 143.

⁹ ZINSMAIER 2000, 242.

¹⁰ Tudományos igénnyel Véronique Montagne tekintette át a forrásokat: MONTAGNE 2012; MONTAGNE 2016.

Bár egy ilyen terjedelmes kötet esetében óvatosan szabad csak erről nyilatkozni, de miután áttanulmányoztuk a kötetet, úgy látjuk, hogy a phantasia-imaginatio mindössze 3 alkalommal szerepel a *Thesaurus*-ban. Szerepel egyfelől az „Affectus” szócikkében, másfelől külön szócikket kap „Fantasia” címmel, végül szerepel egy rövidke „Phantasia” lemma is a kötetben. Nincsen azonban „Imaginatio” szócikk, valamint sem a „Hypotyposis”, sem az „Energia”[!]¹¹ lemma nem említi a phantasia-imaginatio szerepét. Legterjedelmesebb tárgyalása tehát a „Fantasia” lemmában történik:

„Fantasia est animi nostri vis, qua absentia, quae ante videmus contemplamur, & consideramus aequae, ac si essent praesentia. Ex hac oritur διανοησις quae facit res atroces videri, & graves dicendo, etiam addit vim rebus per se indignis asperis, & invidiosis; nam quaedam gravia per se sunt, quaedam et si non sunt, maiora etiam fiunt, tribus modis, aut collatione, aut energia, aut ratiocinatione: collatione aut maximorum malorum, quae minus gravia videntur, & locus est, gravissimum malum prae illo foelicitas est, aut minorum malorum, quae ipsa gravissima sunt, & locus est gravissimo gravimus: ratiocinatione, ut infamiam esse deteriorem morte: & qui phantasia affecti sunt, movent auditores, & serie agunt, sive autem erunt affecta, et consequentia huius affectionis: primum, ut παθητικῶν loquamur: alterum ut ἀναλογον: tertium ut ητικῶν loquamur: quartum ut abundemus metaphoris. Summum, ut luminibus utamur sententiarum verborum, structurae, et numerorum aptis, paratur phantasia usu, & exercitatione inspectando, & perpendendo naturam singulorum affectuum. F. Rob. de concipiendis rerum imaginibus.”¹²

A hivatkozott szöveg a forrásjegyzék szerint „Franciscus Robortelius Bononiae, 1567”, tehát az itáliai humanista Francesco Robortello *De artificio dicendi* című retorikai tankönyve.¹³ Robortello 1554-ben elkészítette Pseudo-Longinosz *Peri hüpszosz*ának editio princepsét.¹⁴ Retorikai kézikönyve, nem meglepő módon, Longinosz hatását is mutatja. Bernardo *Thesaurusa* a phantasiát magyarázva a Robortello-féle retorikai kézikönyvnek a végén elhelyezett különálló szöveghez, a *De concipiendis rerum imaginibus*hoz nyúl, melynek gondolatmenetében Longinosz ismét jelentős szerepet játszik.¹⁵ (Longinosz egyébként magának Bernardo lexikonának is egyik közvetlen forrása, a forráslistáján a *Peri hüpszosz* 1555-ös, Paulus Manutius-féle görög kiadását szerepelteti.) Rövidítve, zanzásítva, olykor hibásan veszi és alakítja át a Robortello-szövegrészt, hogy a phantasia-imaginatio retorikai jelentőségéről beszéljen. A phantasiát egyfelől a magasztosság, fönségesség, súlyosság fogalmához kapcsolja, mondván, hogy a phantasia olyan képesség, ami a korábban látott dolgokat azok távollétében is elgondolhatóvá, átgondolhatóvá teszi, amiből száрма-

¹¹ Az enargeia és energiea összekeverése, összemosása a kora újkor jellemző „vívmanya”. PLETT 2012, 20.

¹² BERNARDO 1599, 56v.

¹³ A kutatás hosszú ideig a *De artificio dicendi* első kiadásaként az 1567-es edíciót tartotta számon, nemrégiben ugyanakkor megtalálták az 1560-as edíciót: CAPPELLO 2015.

¹⁴ DORAN 2015, 29.

¹⁵ ROBOTELLO 1567.

zik a *διανοσις*, ugyanakkor az indulatokhoz, az indulat kiváltásának képességéhez is. Végeredményben a phantasia mind a dolgok logikus átgondolásához és azok bemutatásához, mind az indulatok felkeltéséhez elengedhetetlen – tehát a logoszszal és a pathosszal való érveléshez egyaránt. Lényegében elengedhetetlen a retorikai gyakorlat számára. Robortello egyébként Arisztotelész *Poétikájához* is készített kommentárt,¹⁶ ebben pedig phantasia és imitáció szoros viszonyát hangsúlyozta, azt, hogy az imitációt lényegében a phantasia teszi lehetővé.

A másik bejegyzés a P betűnél található: a *phantasia* helyesírási változat. A kötet felépítését tanulmányozva nem meglepő, hogy Bernardo kétszer veszi fel ezt a fogalmat, két helyesírási változatban – máshol is előfordul hasonló, a kor gyakorlatát tükröző következtelenség.¹⁷ Ugyanakkor a f/phantasia két változatának tartalma, első pillantásra, igen messze áll egymástól. Míg a Robortellótól származó „fantasia”-definíció pozitív erőként beszél róla, aminek retorikai hasznosíthatósága megkérdőjelezhetetlen, addig a Phantasia-szócikk egy mondattal elintézi a definíciót: „Phantasia est sensus quidam imbecillus. Aristot. Rhet. I. chart. 47.”¹⁸ – vagyis hogy a phantasia egy gyenge érzet/érzékelés.

Érdeemes elidőznünk az Arisztotelész-idézet kontextusánál. Az Arisztotelész-fordítás minden bizonnyal Carlo Sigonio népszerű Arisztotelész-kommentárjából való. Sigonio az Ermolao Barbaro- és a Marcantonio Maioragio-féle kéziratokat használta fordítása elkészítéséhez, ugyanakkor csak részben, mert jelentős mennyiségű szöveghelyen önálló fordítást közölt.¹⁹ Az idézett mondat kontextusa a következő: „Quoniam autem iucunditas in aliquo affectu sentiendo versatur, phantasia vero sensus est quidam imbecillus; et recordantem, & sperantem phantasia quadam sequitur eius rei, quam recordatur, aut sperat; quod si ita est, non est dubium, quin etiam voluptates vehementes sint in iis, qui recordantur, & sperant...”²⁰ Arisztotelész célja ebben a fejezetben (amely a törvényszéki beszédről szóló 10. fejezetet követi) az, hogy meghatározza az emberek motivációiban fontos szerepet játszó „kellemes” fogalmát.

A szöveg itt a jucunditasról, vagyis a kellemességről, élvezetről beszél. Az emlékezést és a várakozást/reménykedést mindig gyönyör kíséri, hiszen az érzetet, érzékelést is. Bernardo azonban csak annyit idéz, hogy a phantasia egy gyenge érzet/érzékelés, a kontextust, mely a phantasiát a gyönyörhöz, élvezethez rendeli,

¹⁶ ROBORTELLO 1548. Alessandro de' Pazzi 1536-os latin edícióját emendálta.

¹⁷ A mutatók, szócikkek rendszerének következtelenségeinek kérdéséhez lásd: BLAIR 2010, 142.

¹⁸ ROBORTELLO 1567, 126r.

¹⁹ MCCUAIG 1989, 20.

²⁰ SIGONIO 1566. Az Adamik Tamás-féle magyar fordítás szerint: „Mínt hogy pedig a gyönyör bizonyos hatás érzékelésében áll, és a képzelet is egyfajta gyenge érzékelés, azt is, aki emlékezik, meg azt is, aki remél, kíséri annak elképzelése, amire emlékszik és amit remél; ha ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy az emlékező és a reménykedő számára is létezik gyönyör, hiszen az érzékelés ezen esetekben is fennforog.” ARISZTOTELÉSZ 1999, 64.

leválasztja az idézett mondatról (valójában félmondatról). Ugyanakkor a kontextus nemcsak könnyedén rekonstruálható, hanem a korabeli művelt olvasó számára minden valószínűség szerint rendelkezésre is állt. Ennek tudatában az idézet olyan szöveget idéz meg, amely szerint a *phantasia* az öröm, a kellemesség, a gyönyörködés forrása.

A görög *phantasia* még egy alkalommal, az *affectus* tárgyalásában kap szerepet. Itt a szöveg Quintilianusra hivatkozik: „Quint. orat. Rhet. libr. 6. cap. 2. char. 363.”²¹ Bernardo valóban az *Institutio oratoria* 6. könyvét, annak jól ismert szöveg helyét használja, de nem szó szerint idézi azt, hanem parafrázálva (Quintilianus 6. II. 29–34.).

Konklúzióként elmondhatjuk: a tény, hogy a lexikonban külön lemmákat kap a *phantasia/fantasia*, azt mutatja, hogy a lexikon szerzője szerint retorikai fogalomként is lehetséges/szükséges vele számolni. Ugyanakkor a fent tárgyalt három lemma segít bemérni, hogy mégis milyen értelemben használtatik retorikai fogalomként. A „*fantasia*” lemma Robortello írását szinte szó szerint hasznosítva, de Robortello írásának első mondatát elhagyva készült: „Multi veterum, non posse oratorem esse, nisi sit [*euphantasiótosz*] tradiderunt, et quidem vere, nam [*phantasia*] est...”²² Robortello tehát a szónok képességéből indul ki, abból, hogy, miként azt Quintilianus rögzítette, „*euphantasiótosz*”-nak kell lennie.²³ Bernardo ugyanakkor ezt a bevezető mondatot elhagyja, ami tekinthető pusztán technikai kényszernek is (vagyis hogy a lemma a *fantasia* szóval kezdődjék), ugyanakkor valószínűsíthető az a szándék is, hogy a határozott állásfoglalást (miszerint a jó szónok mindenképp *euphantasiótosz*) figyelmen kívül hagyja, és a hangsúlyt inkább a jó szónoklatra irányítsa: ebben viszont a *phantasiának* nemcsak az *enargeia* [a szöveg szerint: *energia!*] és az *affektusok* szerepén keresztül van kiemelt jelentősége, hanem a *logosszal* való érvelésben is: a *phantasia* teszi ugyanis lehetővé, hogy bármilyen, már jelen nem lévő dologról gondolkodjunk.

A „*Phantasia*” lemma, rövid Arisztotelész-idézet lévén, első pillantásra nehezen enged betekintést a *phantasia*-fogalom retorikai hasznosíthatóságának Bernardo-féle megközelítésébe. A szöveg kontextusát feltártuk, ugyanakkor nem kevésbé

²¹ BERNARDO 1599, 3v.

²² ROBOTTELLO 1567, [1.]

²³ „[...] tehát elsődleges, hogy hatással legyen ránk, amiről azt akarjuk, hogy a bíróra hatást gyakoroljon, és hogy hatás alá kerüljünk, mielőtt megkísérelünk hatást gyakorolni. De hogyan történik, hogy hatás alá kerülünk? Hiszen nincs hatalmunkban a szenvedély sem? Megkísérelem, hogy erről is szót ejtsek. Amit a görögök *phantasiának* neveznek (mi helyesen képzeletnek hívjuk), általa a távol levő dolgok képmásai úgy jelennek meg a lélekben, hogy úgy tűnik, azokat szemünkkel látjuk, és jelen vannak. Aki jól fogja fel őket, az tudja az érzelmek terén a legnagyobb hatást kiváltani. Egyesek *euphantasiótosznak* nevezik azt, aki dolgokat, hangokat, tetteket valóságként és hitelesen költ; ezt pedig könnyen elsajátíthatjuk, ha akarjuk. [...] az *enargeia*, amit Cicero *illustrationának* és *evidentiának* nevez, amely nem annyira elmondani látszik a dolgokat, mint megmutatni, és olyan érzelmeket ébreszt, mintha személyesen jelen lennénk.” QUINTILIANUS 2008, 416–417.

jelentős az sem, hogy a mondat az arisztotelészi phantasia-definíciónak egy sokat idézett kora újkori változata. Arisztotelész a *De insomniis*ben tett megállapítását, miszerint a phantasia az érzékeléshez hasonló mozgás (428b11–12), mely az aktuális érzetből származik (429a1–2), a *De animában* is megismétli (3.3). A mozgás, melyet a lélek elszenved, tehát hasonló, ugyanakkor a phantasia esetében az érzék-tárgy már nincs jelen. Mégis, a gondolatmenet igen fontos következménye az, hogy a phantasia hatása az érzékeléséhez hasonló (hiszen a phantasia gyenge érzet), sőt, a phantasia és az érzékelés tárgyai lényegében azonosak!²⁴ A phantasia ilyen státusa esztétikai értelemben is fontos: a phantasia által megjelenített tárgyak az érzékelt tárgyakkal hasonló hatást gyakorolnak ránk. Ez a lemmában szerepeltetett mondat tehát a phantasia esztétikai jelentőségét kétféleképpen is hangsúlyozza, amennyiben a közvetlen kontextusát is figyelembe vesszük, amelyben a phantasia a kellemesség forrásaként jelenik meg.

Bernardo a három most citált lemmában a retorikai imaginatio-hagyomány különféle elemeit idézi meg (az érzékelés és gondolkodás közti közvetítő szerep, az élnétség és az érzelmek keltésében való alapvető szerep, valamint a kellemesség forrása), és mindegyik elemében a phantasia-imaginatio elvitathatatlan jelentőségéről van szó. Ugyanakkor az is tény, hogy a sok száz oldalas kiadványban mindössze pár sornyi szöveg, vagyis három lemma foglalkozik egészben vagy részben a phantasiával, s ez azt sejteti, hogy Bernardónál nincs arra törekvés, hogy a retorikai diskurzus a szóművészetéről való beszéd alapvető elemévé tegye a phantasia-imaginatio fogalmát. Mint belső érzék, ami a gondolkodást lehetővé teszi, ott van a háttérben, stabilan és jól felismerhetően képezi az érzékekre ható beszéd alapfeltételét is – de olyan alapfeltételét, aminek külön tematizálására nincs különösebben szükség.

Zinsmaiernek helyes a meglátása, hogy Bernardo *Thesaurusa* a Trient utáni katolikus hagyomány, a fősodor reprezentatív képviselője: hiába válnak az indulatok, az eleven retorikai előadásmód, az ún. nagy stílus ennek a retorikának a fontos alkotóelemévé, a phantasia – minden bizonnyal az őt övező gyanú és diszkreditáltsága miatt is – még annyira sem kerül fókuszba, amennyire az antik retorikai hagyomány indokoltá tenné. Bernardo *Thesaurusa* pontosan láthatóvá teszi ezt az ambivalens státust.

Bibliográfia

ARISZTOTELÉSZ 1999

ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*. Ford., bev., jegyz. ADAMIK Tamás. Budapest, Telosz, 1999.

BERNARDO

Giovanni Baptista BERNARDO: *Thesaurus rhetoricae*. Venice, Melchior Sessa I. heirs, 1599.

²⁴ SCHEITER 2012, 257–258.

BÍRÓ–MONOK–VERÓK 2018

Erdélyi könyvesházak. V. 1541–1782. Szerk. BÍRÓ Gyöngyi–MONOK István–VERÓK Attila. Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/5.)

BLAIR 2010

Ann BLAIR: *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age.* New Haven – London, Yale University Press, 2010.

CAPPELLO 2015

Sergio CAPPELLO: L'editio princeps' ritrovata del „De artificio dicendi” (1560) di Francesco Robortello. In: *Dal Friuli alle Americhe. Studi di amici e allievi udinesi per Silvana Serafin.* Ed. Alessandra FERRARO. Udine, Forum, 2015, 133–147.

DORAN 2015

Robert DORAN: *The Theory of the Sublime from Longinus to Kant.* Cambridge University Press, 2015.

IMRE 2000

IMRE Mihály: Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig. In: *Retorikák a reformáció korából.* Szerk. IMRE Mihály. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár: Források, 5.), 399–452.

ERNESTI 1795

Lexicon technologiae Graecorum rhetoricae, conguessit et animadversionibus illustravit Io. Christ. Theoph. Ernesti. Lipsiae, C. Fritsch, 1795. (Nachdr. Hildesheim–Zürich–New York, 1983.)

ERNESTI 1797

Lexicon technologiae Latinorum rhetoricae, conguessit et animadversionibus illustravit Io. Christ. Theoph. Ernesti. Lipsiae, C. Fritsch, 1797. (Nachdr. Hildesheim–Zürich–New York, 1983.)

MCCUAIG 1989

William MCCUAIG: *Carlo Sigonio. The Changing World of the Late Renaissance.* Princeton, Princeton University Press, 1989.

MONTAGNE 2012

Véronique MONTAGNE: Le Thesaurus rhetoricae de Giovanni Battista Bernardo (1599). Un exemple de taxinomie rhétorique à la Renaissance. In: *L'illusion taxinomique.* Eds. Salah OUESLATI–Pierre-Yves DUFEU. Tunis, ISSH de Tunis, 2012, 112–124.

MONTAGNE 2016

Véronique MONTAGNE: Les sources du Thesaurus rhetoricae de Giovanni Battista Bernardo (1599). In: *Paroles dégelées. Propos de l'Atelier XVIe siècle*. Ed. par Isabelle GARNIER–Vân Dung LE FLANCHEC–Véronique MONTAGNE–Anne RÉACH-NGÔ–Marie-Claire THOMINE–Trung TRAN–Nora VIET. Classiques Garnier, 2016, 495–513.

PLETT 2012

Heinrich F. PLETT: *Enargeia in Classical Antiquity and the Early Modern Age: The Aesthetics of Evidence*. Leiden–Boston, Brill, 2012. (International Studies in the History of Rhetoric, 4.)

QUINTILIANUS 2008

Marcus Fabius QUINTILIANUS: *Szónoklattan*. Ford. és jegyz. ADAMIK Tamás és mások. Pozsony, Kalligram, 2008.

ROBORTELLO 1548

Francesco ROBORTELLO: *In librum Aristotelis de arte poetica explicationes*. Firenze, 1548.

ROBORTELLO 1567

Francesco ROBORTELLO: *De artificio dicendi*. Bologna, 1567.

SHUGER 1988

Debra K. SHUGER: *Sacred Rhetoric. The Christian Grand Style in the English Renaissance*. Princeton, Princeton University Press, 1988.

SCHEITER 2012

Krisanna M. SCHEITER: Images, Appearances, and Phantasia in Aristotle. *Phronesis* 57. 2012, 251–278.

SHUGER 2004

Debra K. SHUGER: The Philosophical Foundations of Sacred Rhetoric. In: *Religion and Emotion. Approaches and Interpretations*. Ed. by John CORRIGAN. New York, Oxford University Press, 2004, 115–132.

SIGONIO 1566

Aristotelis De Arte Rhetorica Libri Tres. Carolo SIGONIO Interprete. Venetis, 1566.

ZINSMAIER 2000

Thomas ZINSMAIER: Der Beginn der rhetorischen Lexikographie. Giovanni Battista Bernardis 'Thesaurus rhetoricae' (Venedig 1599). *Neulateinisches Jahrbuch/Journal of Neo-Latin Language and Literature* 2. 2000, 241–258.